

تحول معنای اجتماعی_ فضایی بناهای دوره قاجار تهران (نمونه موردی: تکیه سادات اخوی، رضا قلی خان)

عاطفه آفتابی: دانشجوی کارشناسی ارشد موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی کرمانشاه، ایران
a.aftabi4567@gmail.com

سحر خدابخش: مدرس موسسه آموزش عالی جهاد دانشگاهی کرمانشاه، گروه معماری و شهرسازی، کرمانشاه، ایران،
sahar.khodabakhshi@hotmail.com

چکیده:

هرچند که مبدا پیدایش تکایا در ایران و بخصوص در کشورهای اسلامی به وضوح مشخص نیست، اما ارائه واژه‌ها و عباراتی که معانی لغوی متفاوت در تعریف واژه تکیه، این فرضیه را روشن می‌سازد که تکیه در زمان‌های مختلف کاربردهای گوناگون داشته و کاربرد آن به تبع، معنا و تعریف آن در دوره‌های تاریخی تغییر کرده است. هدف اصلی این پژوهش، بررسی آن دسته از تحولات معنایی است که مربوط به الگوی فعالیت‌ها، روزمره و روابط اجتماعی است. در این پژوهش روش تاریخی برای بررسی خانه‌ها و روش مردم نگاری برای خانه‌هایی که به تکیه تبدیل شده اند به کار رفته است. یافته‌های این پژوهش نشان می‌دهد که در الگوی فعالیت‌های افراد؛ شیوه‌های تفریح، نحوه انجام و تقسیم کار، نحوه تنظیم زمان و روابط اجتماعی درون و برون تغییرات صورت گرفته است. این تغییرات همراه با تغییرات فضایی بوده است. از معانی اجتماعی- فضایی که در شکلی جدید هنوز به حیات خود ادامه می‌دهند می‌توان به اثرات فضایی- اجتماعی آن اشاره کرد. از سوی دیگر تحول جایگاه معنایی تکیه‌ها، نقشی نمادین به این بناها داد و باعث شد فضاهای مذهبی چند عملکردی با کاربردهای آموزشی، عبادی، مقابر آرامگاهی، اقامتی و حتی تفریحی، در قالب کالدهای قدیمی خویش، با معانی تازه در کنار هم قرار گیرند.

واژگان کلیدی: تکیه، الگوی فعالیت‌ها، فضایی_ اجتماعی، خانه.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی

مقدمه

دیدگاه فضایی_ اجتماعی که با نوشته‌های جامعه‌شناسانی چون مارکس^۱ و وبر^۲ گسترش یافت، در پی آن است تا پدیده‌ها را از یک دیدگاه منسجم مورد بررسی قرار دهد. این دیدگاه به دنبال این نیست که فقط با یک علت اصلی به بیان و توضیح پدیده‌ها بپردازد، بلکه می‌خواهد همزمان بین عوامل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی پیوند ایجاد نماید. لوفور^۳ (۱۹۹۱) تاثیر گذارترین فرد این نوع شیوه تفکر می‌باشد. این دیدگاه ظرف فعالیت‌های اجتماعی را در نظر می‌گیرد. فضا نه تنها شامل کنش‌هاست، بلکه قسمتی از روابط اجتماعی می‌باشد. خانه به عنوان یکی از میراث‌های اصیل بشر همواره از زوایای گوناگون مورد توجه بوده است و به عنوان نهادی اجتماعی اثر زیادی بر زندگی ساکنانش دارد و به موازات زندگی بشر که چالش‌ها و پیچیدگی‌های فراوان دارد، خانه نیز موضوع پیچیده‌ای است که لایه‌های معنایی مختلفی دارد. در فرهنگ معین، تکیه به معنی «محل نگهداری تهیدستان، جایی وسیع که در آن مراسم عزا و روضه خوانی بر پا می‌کنند» خوانده شده و واژه‌ی خانقاه معرب خانگاه، در معنای خانه، سرا و به طور کامل، محل درویشان و مرشدان که در آن سکونت کرده و رسوم و آداب تصوف را اجرا نمایند، تعریف شده است. «برای تکیه دو تعریف لغوی شده است؛ یکی آنکه کلمه‌ای عربی دانسته و به معنی محل یا موضعی که به آن پشت داده می‌شود و در اصطلاح به معنی خانقاه و محل برگزاری تزییه می‌داند. در تعریف دیگر از استاد پیرنیا آنست که تکیه به معنای بلند است.»

۱. روش تحقیق

در این پژوهش روش تاریخی برای بررسی خانه‌ها و روش مردم‌نگاری برای خانه‌هایی که به تکیه تبدیل شده‌اند به کار رفته است. در روش تاریخی گردآوری داده از طریق اسناد و مدارک سازمان میراث فرهنگی و گردشگری و پژوهش‌های مردم‌شناختی و جامعه‌شناسی تاریخی استفاده شده است.

۲. پیشینه تحقیق

دیدگاه اجتماعی_ فضایی که با نوشته‌های جامعه‌شناسانی چون مارکس و وبر گسترش یافت، در پی آن است تا پدیده‌ها را از یک دیدگاه منسجم مورد بررسی قرار دهد. این دیدگاه به دنبال این نیست که فقط با یک علت اصلی به بیان و توضیح پدیده‌ها بپردازد، بلکه می‌خواهد همزمان بین عوامل اقتصادی، سیاسی و اجتماعی پیوند ایجاد نماید. لوفور^۳ (۱۹۹۱) تاثیر گذارترین فرد این نوع شیوه تفکر می‌باشد. این دیدگاه ظرف فعالیت‌های اجتماعی را در نظر می‌گیرد. فضا نه تنها شامل کنش‌هاست، بلکه قسمتی از روابط اجتماعی می‌باشد (Hossain, 2005, 2). گاتدینر^۴ (۱۹۹۴) معتقد است مردم فضا را تغییر می‌دهند و از آن تاثیر می‌پذیرند. بنابراین رابطه دوگانه بین مردم و فضا وجود دارد. مردم از یک طرف بر اساس عوامل اجتماعی مثل جنس، سن، طبقه و پایگاه عمل می‌کنند و از طرف دیگر برای بیان نیازها و علایق‌شان فضا را خلق می‌کنند. هدف اصلی این دیدگاه پیوند دادن عوامل اجتماعی و فضایی و در نظر گرفتن آن‌ها باهم می‌باشد، در واقع به تعامل بین این دو عامل می‌پردازد (همان، ۲۰۰۷). شاو^۵ (۲۰۰۷) نیز معتقد است که مکان روابط اجتماعی را شکل می‌دهد و بر عکس آن روابط اجتماعی نیز پارامترهای مکان را شکل می‌دهند (shaw, 2007 T31). مدنی پور^۶ (۱۹۹۸) نیز بر این رابطه دو جانبه تاکید کرده و معتقد است مکان تجلی روابط اجتماعی است، اما در همان زمان شکل دهنده روابط اجتماعی نیز می‌باشد.

فضا مقوله‌ای بسیار عام است. فضا تمام جهان هستی را پر می‌کند و ما را در تمام طول زندگی احاطه کرده است. از آن جا که تنها آگاهی از فضا منوط به فعالیت مغز نیست، بلکه کلیه حواس و عواطف انسان در آن دخالت دارند. لذا برای نیل به این فضا به تمام و کمال، باید "خود" انسان به تمامی در آن درگیر شود (رستمی به نقل از گروت، ۱۳۸۲: ۲۲۳). فضای مطلوب فضایی است که نیاز امروز انسان را با اتکا به حلقه‌های اتصال و تسلسل میان داشته‌های گذشته و اهداف پیش رو برآورده کند. این مطلوبیت دستاورد جامعه‌ای است که رویکردی کلیت‌نگر، هویت‌مند و زمینه‌گرایی مبتنی بر مفاهیم انسانی و فرهنگی را جایگزین مشکلات ناشی از نگرش تک بعدی و کالبد محور به محیط مصنوع می‌کند (سلطانی و همکاران ۱۳۹۱). و توجه به نیازهای انسانی از بنیادی‌ترین تا متعالی‌ترین نیازهایش را اساس کار خود قرار دهد. بررسی تاریخ معماری نشان می‌دهد اهداف اولیه خلق محیط مصنوع، آثار معماری متوجه برآورده کردن مهم‌ترین نیازهای انسان بوده است که مطابق با ویژگی‌های ذاتی او می‌باشد. این نیازها در واقع مفاهیمی کاملاً شناخته شده برای انسان هستند (سلطانی پایان نامه). آبراهام مازلو در هرم نیازهای انسانی از آن‌ها به عنوان نیازهای پایه‌ای یاد کرده است (عینی فر، ۱۳۹۰).

بر اساس هرم نیازهای انسانی مازلو این نیازها از پایه‌ای‌ترین آن‌ها که مبنای فیزیولوژیک دارند، تا نیازهای متعالی انسان همگی از ویژگی‌های مشترک انسانی محسوب شده و می‌بایستی آن‌ها را در زمره مفاهیم فطری جای داد (سلطانی و همکاران، ۱۳۹۱). از میان فضاهای پیرامون، خانه بلافصل‌ترین فضای مرتبط با آدمی است، اولین فضایی است که آدمی احساس تعلق فضایی را در آن تجربه می‌کند. سکنی گزیدن به منزله‌ی "کاراکنتر اصلی بودن" بیانگر میل و اشتیاق انسان‌ها برای تعلق به محیط است، این که در درون یک مکان حس راحتی و الفت بکنیم (۱۸۹: ۲۰۰۰، bongar). عوامل معماری و محیطی تاثیر زیادی بر اولویت‌ها و رضایت از خانه دارد (دبیحی، ۱۳۸۷). معماری داخلی، ماهیت خود را از ارتباط با عوامل درونی انسان بدست می‌آورد. از این رو با روح انسان رابطه مستقیم‌تر و تاثیرات عمیق‌تری بر آن دارد. وجود یک خصوصیت مشترک به لحاظ رنگ، بافت، شکل و یا مصالح، در عناصر مختلف به کار رفته در خانه موجب هماهنگی بصری می‌شود (چینگ، ۱۳۸۲، ۱۴۲). منظور از هماهنگی، وجود نظم و تطابق میان تمام اجزای ظاهری است (گروت^۶، ۱۳۸۹، ۱۵۵). هیلن براند در کتاب معماری اسلامی، به مردمی بودن تکایا و اینکه جزو بناهای عمومی محسوب می‌شود، اشاره کرده است. وی با اشاره به سخن آندره گدار مبنی بر به وجود آمدن بناهای عمومی بر اساس الگوی خانه شخصی، بیان می‌کند که هیچ نمونه‌ای از چنین خانه‌ای در دست نبوده و نظر وی را با اینکه نغز است، یک حدس و گمان می‌داند.

1. Marx
2. Weber
3. Lefebvre
4. Gettiner
5. Shaw
6. Grouter

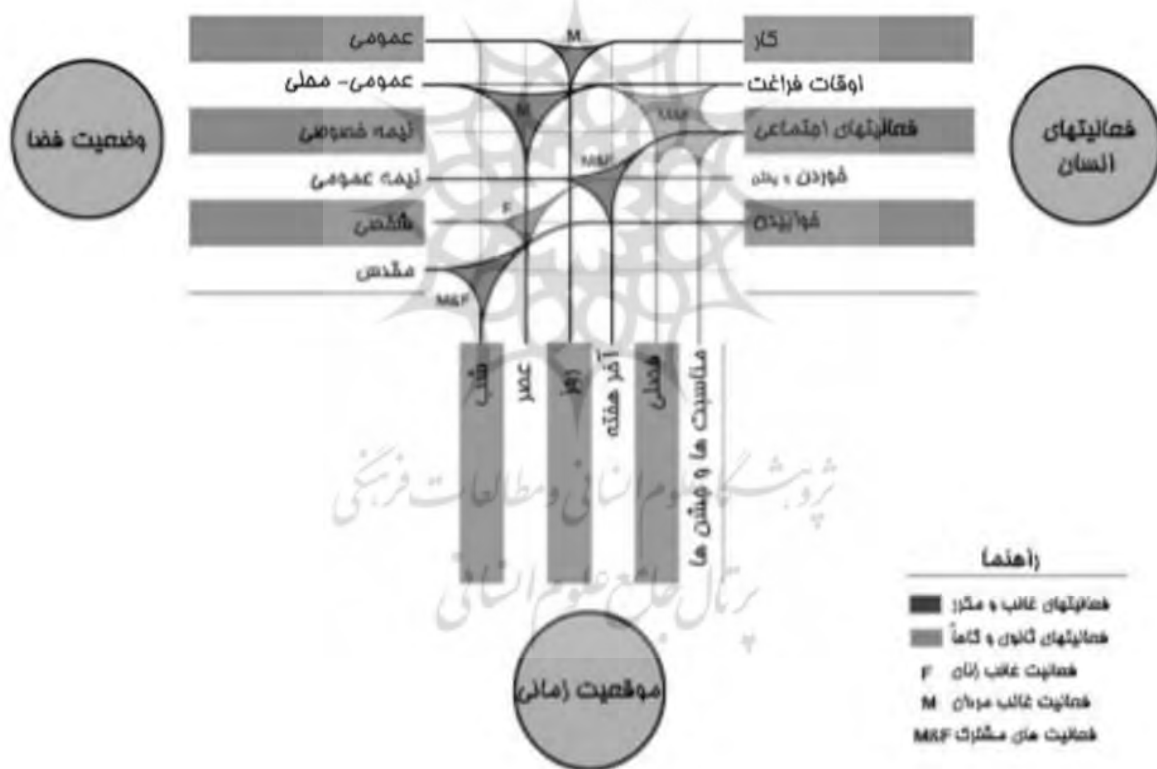
در منابع تاریخی تکیه‌هایی چون سادات اخوی در تهران نمونه‌هایی از خانه‌هایی خوانده شده که در عصر قاجاری به تکیه تبدیل شده‌اند. در ادامه به عنوان نمونه سیر تحول تکیه متعلق به سادات اخوی، معروف به تکیه سادات اخوی، بررسی و مطالعه میشود. راپاپورت⁷، فضا، معنی، ارتباطات و زمان را عواملی می‌داند که بر نظم دهی به محیط تاثیرگذارند (Rapaport, 1976). در نظریه راپاپورت دو عامل فضا و معنی را میتوان معادل ویژگی‌های کالبدی و مفاهیم در نظریه کانتر دانست. راپاپورت دو عامل زمان و ارتباطات را در نظر گرفته که در نظریه کانتر وجود ندارد و کانتر نیز به فعالیت‌ها توجه دارد. از سوی دیگر معنای خانه را در سه حالت از تجارب شخصی، اجتماعی و کالبدی و روابط بین آنها میتوان بررسی کرد (Sixsmith, 1986, P.289).

بنابراین سه نوع از معانی محیط به لحاظ رابطه وجود خواهد داشت:

- شخصی (فرد با محیط): عواطف محیطی (مانند شادی، حس تعلق به مکان)، مسئولیت نسبت به محیط، بیان خویشتن، تجارب انتقادی، تداوم خاطرات محیطی، خلوت (حریم شخصی)، مکان‌های معنادار، شناخت محیطی؛

- اجتماعی (فرد با دیگران): نوع روابط اجتماعی (مانند درون خانوادگی / برون خانواده)، کیفیت روابط اجتماعی (مانند صمیمی، دوستانه، آشنا، غریبه و خصمانه)؛
 - فضایی-اجتماعی (افراد با محیط): عواطف جمعی محیطی (مانند رسمی، صمیمی، سرزنده، قلمروها (عمومی، خصوصی)، مشارکت و همکاری محیطی عبدالمنعم (۲۰۱۲) سه عامل فوق را از توسعه نظریه راپاپورت به دست آورده است (شکل ۱). که در آن وضعیت فضا صرفاً به عرصه‌های فضایی توجه دارد. از ترکیب دو نظریه کانتر⁸ و راپاپورت و همچنین در نظر گرفتن انواع رابطه‌ها می‌توان معنای محیط را در ارتباط با عوامل چهارگانه زیر قرار داد: ۱- فعالیت‌ها، ارزش‌ها و اهداف ۲- ویژگی‌های کالبدی ۳- ارتباطات ۴- زمان (شکل ۲). هریک از سطوح روابط شخصی، اجتماعی و اجتماعی-فضایی مرتبط با سطوح معنایی بر اساس نوع روابط می‌باشد. از آنجا که این پژوهش در پی معنای اجتماعی-فضایی می‌باشد این سطح از ارتباطها مورد نظر قرار گرفته و در مورد عامل فعالیت‌ها، ارزش‌ها و اهداف به بررسی الگوی فعالیت‌های روزمره می‌پردازد. در میان ویژگی‌هایی کالبدی نیز به شفافیت، موقعیت، تزئینات و اندازه فضا پرداخته شده است. بنابراین برای درک معنای اجتماعی-فضایی میتوان الگوی فعالیت‌ها را بر مبنای سه عامل مورد بررسی قرار داد (شکل ۳).

شکل ۱: روش تحلیل بین رشته‌ای برای توسعه مدل‌های اجتماعی-فضایی

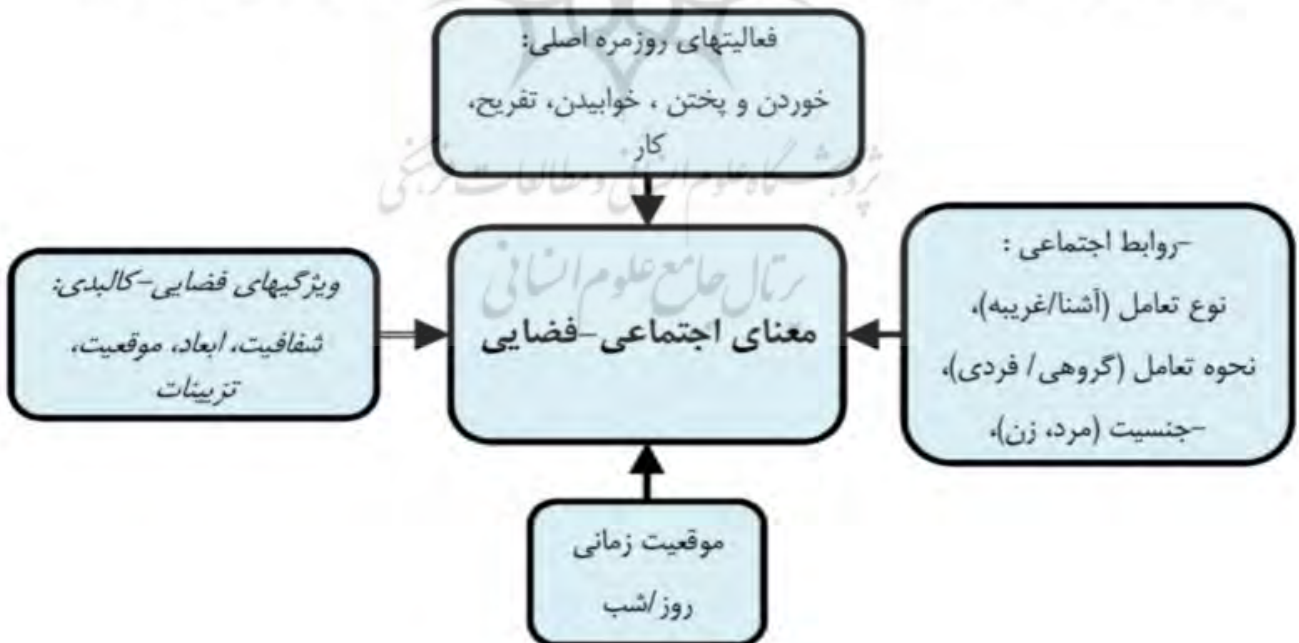
(Abdolmonem, 2012)

7. Rapaport
8. counter

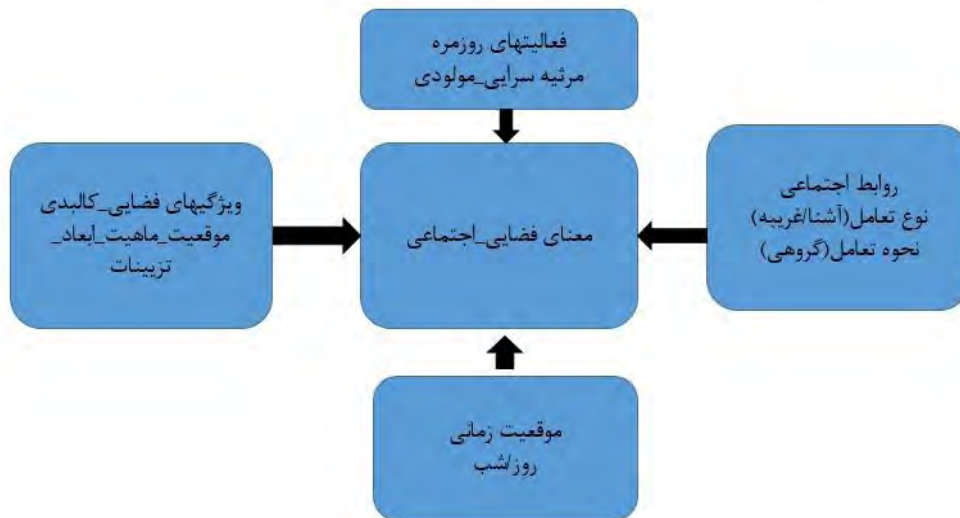
شکل ۲: عوامل سازنده معنای محیط براساس نظریه کانتر و راپاپورت

شکل ۳: عوامل سازنده معنای اجتماعی- فضایی مورد بررسی در خانه براساس نمودار شکل ۲

عوامل سازنده معنای فضایی-اجتماعی مورد بررسی در تکیه (ماخذ، نگارندگان)

تحلیل خانه سادات اخوی

معماریان (۱۹۹۷_۱۹۹۴) معماری خانه‌های ایران را به گونه‌های درونگرا و برونگرا دسته بندی می‌کند. گونه‌های مهم خانه‌های سنتی ایران به دسته‌های زیر تقسیم می‌شوند: چهارصفه، میانسرادار، کوشکس و خانه‌های ترکیبی (Memarian&pirmia, 2009, pp. 147-166). معماری تکیه سادات مانند خانه‌های بزرگ ایرانی طراحی شده است به گونه‌ای که دو ورودی دارد و دور تا دور حیاط این بنا اتاق‌هایی تعبیه شده است که در زمان مراسم عزاداری زنان در حیاط مستقر می‌شوند و مردان در ایوان‌ها و اتاق‌های اطراف حیاط به عزاداری می‌پردازند. از نکات جالب توجه در سبک عزاداری این تکیه قرار گرفتن منبر در حیاط و در میان زنان و هم چنین نوع مداحی و مرثیه سرایی مداحان است که در قالب اشعار کهن به مرثیه و عزاداری می‌پردازند. سقف حسینیه را خیمه‌ای که به وسیله سه چوب علم شده، پوشانده است. این حسینیه چند تخته چادر دارد که جنس یک تخته‌ی آن از کرباس است و در فصل گرما از آن استفاده می‌شود. از مابقی چادرها زمانی که هوا سرد می‌شود، استفاده می‌کنند. چادرهای تابستانی تکه دوزی‌هایی با معنا و مفهوم خاص دارند.

شکل ۱، سقف حسینیه، Armin karami, fars News Agency, 2008

شکل ۲، حیاط تکیه، Armin karami fars News Agency, 2008

شکل ۳، پرچم‌های نصب شده بر روی دیوار، Armin karami fars News Agency, 2008

شکل ۴، ورودی تکیه، Armin karami fars News Agency, 2008

برای کشف معنای فضایی-اجتماعی در خانه سادات اخوی به بررسی الگوی فعالیت‌های افراد، هنجارهای روابط اجتماعی، مراسم‌ها و دیگر جنبه‌های فضایی-اجتماعی در زمانی که هنوز یک خانه شخصی بود و بعد از تبدیل شدن آن به تکیه می‌پردازیم و برای کشف معنای فضایی-اجتماعی براساس دسته بندی‌های انجام شده (شکل ۲) ارتباط میان عوامل سازنده این معنا با هم سنجیده میشود (جدول ۱ تا ۴).

جدول ۱: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «مردانه/زنانه»، «روزانه/شبانه» در خانه (تکیه) سادات اخوی

معنا	مردانه/زنانه	روزانه/شبانه
فضاهای خانه سادات اخوی	ورودی	برای ورود به خانه، دو کلون متفاوت بر روی درب ورودی نصب می شده، خانم‌ها از کلون با صدای زیر و آقایان از کلون با صدای بم استفاده می کرده اند.
	اتاق	دختران اتاق‌هایی جدا از پسر‌ها داشته اند، در مراسم‌ها و میهمانی‌ها خانم‌ها در اتاق‌هایی جدا از آقایان جمع می شده اند.
	نشیمن	نشیمن بیشتر محلی برای استراحت والدین به ویژه پدر خانواده است.
	ایوان	فعالیت‌هایی که در نشیمن انجام می گرفته است در اوقاتی که وضعیت آب و هوایی امکان استفاده از بیرون را فراهم می کند، در این فضا صورت می گرفته است.
	حیاط	حیاط محیطی برای مرواده با همسایه و دوستان، انجام فعالیت‌های روزمره خانه داری مثل شستشو، جارو زدن، سبزی پاک کردن و غیره است.
	حمام	تفاوتی در استفاده مردان و زنان از این فضا دیده نمی شود.
	انبار	انبار مورد استفاده خانم‌ها بیشتر انبارهای مربوط به مطبخ است.

(ماخذ، نگارندگان)

جدول ۲: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «رسمی/اصمی»، «عمومی/خصوصی» در خانه (تکیه) سادات اخوی

معیار	غریبه/اشنا	فردی/جمعی
فضاهای خانه سادات اخوی	رسمی/اصمی	عمومی/خصوصی
	ورودی	ورودی فضایی رسمی است. افراد غریبه در ابتدای ورود به خانه برای کسب اجازه از صاحب خانه توقف کرده تا به آنها اجازه ورود داده شود.
	اتاق	به طور معمول افراد غریبه به اتاق راهی ندارند.
	نشیمن	برای پذیرایی از مهمانها در سایر موارد بیشتر مورد استفاده پدر خانواده است.
	ایوان	فضای نیمه باز به عنوان فیلتری برای ورود به فضا برای افراد غریبه، فضایی برای صرف غذا، نشستن دور هم برای اعضای خانواده و آشنایان است.
	حیاط	حیاط فضایی برای بازی کودکان و فعالیت‌های روزمره عمومی اعضای خانواده و برگزاری مراسم‌ها و مناسبت‌ها است.
	حمام	قرارگیری در کنار اتاق و گوشه خانه به جهت رعایت اصل محرمیت، افراد غریبه به آن راهی ندارند
انبار	قرارگیری نزدیک درب ورودی برای سهولت نقل وسایل، مورد استفاده حمل و اعضای خانواده به ویژه پدر است.	

(ماخذ، نگارندگان)

تحلیل تکیه (خانه) سادات اخوی

بعد از تبدیل شدن خانه سادات اخوی به تکیه نحوه ی ارتباط و معنای فضایی-اجتماعی نیز در آن تغییر کرد، به صورتی که نحوه ارتباط افراد و ماهیت فضاها شکل دیگری به خود گرفت که در جداول زیر توضیح داده شده است:

جدول ۳: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «رسمی/اصمی» «عمومی/خصوصی» در تکیه (خانه) سادات اخوی

معیار	غریبه/اشنا	فردی/اجمعی
معنا	رسمی/اصمی	عمومی/خصوصی
فضاهای خانه سادات اخوی	ورودی	به عنوان یکی از عمومی ترین فضای تکیه بشمار می رود.
	اتاق	به عنوان فضایی عمومی بکار می رود و در دسترس عموم عزاداران قرار گرفته است.
	نشیمن	بیشتر فضایی عمومی محسوب میشود.
	ایوان	ایوان در تکیه دیگر یک فضای خصوصی نبود و به یک فضای عمومی برای دسترسی عموم مردم مورد استفاده قرار گرفت
	حیاط	حیاط به فضایی برای فعالیت های جمعی و عمومی تبدیل شده و محل برگزاری عزاداری ها و مولودی های تکیه است.

(ماخذ، نگارندگان)

جدول ۴: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «مردانه/زنانه»، «روزانه/شبانه» در خانه (تکیه) سادات اخوی (ماخذ، نگارندگان)

معنا	مردانه/زنانه	روزانه/شبانه
فضاهای خانه سادات اخوی	ورودی	با توجه به نوع زندگی و ساعات فعالیت، میزان ورود و خروج در شب به مراتب بیشتر از روز است.
	اتاق	در اتاق ها فعالیت هایی نظیر، گفتگو کردن مختص به روز و فعالیت هایی نظیر دور هم جمع شدن و گفتگو کردن و عزاداری ها، فعالیت هایی مختص به شب است.
	نشیمن	این فضا با توجه نحوه زمان بندی زندگی در آن دوره بیشتر در عصر و شب برای فعالیت هایی مثل گفتگو کردن و نقل خاطرات و عزاداری ها مورد استفاده بوده است.
	ایوان	این فضا در روز به عنوان فضایی نیمه باز و آفتاب گیر بسیار فعال است و در شب های تابستان با توجه به امکان بهره گیری از نسیم مطبوع و تماشای آسمان، محلی مناسب برای نشستن اقایان برای عزاداری و مولودی است.
	حیاط	این فضا با توجه تغییر ماهیت خانه به محلی برای انجام فعالیت ها و گرد هم آیی ها در روز و شب مورد استفاده قرار می گرفته است.

(ماخذ، نگارندگان)

تکیه رضا قلی خان:

یکی دیگر از قدیمی ترین تکیه های تهران قدیم، تکیه رضاقلی خان است که در محله عودلاجان قرار دارد و حسینه آن بعد از گذشت سال ها، میزبان مردم است، یکی از تکایای قدیمی و معروف تهران که بانی آن فردی به همین نام بوده است. این تکیه در نزدیکی چهارراه سیروس و خانه سادات اخوی قرار دارد.

شکل ۵، سقاخانه تکیه، 2008, Armin karami fars News Agency

شکل ۶، نمایی از تکیه، 2008, Armin karami fars News Agency

شکل ۸. نمایی دیگر از تکیه 2008, Armin karami fars News Agency

شکل ۷. ورودی تکیه 2008, Armin karami fars News Agency

برای کشف معنای فضایی-اجتماعی در خانه رضاقلی خان ابتدا به بررسی رفتارهای افراد هنجارهای اجتماعی و مراسمات آن خانه در موقعیت های صمیمی و خصوصی و سپس بعد از تبدیل شدن آن به تکیه می پردازیم تا بتوانیم تفاوت های قبل و بعد از تبدیل شدن خانه به تکیه را متوجه شویم و عوامل سازنده این تغییر رفتاری را شناسایی کرده و نحوه رفتار افراد را متوجه شویم (جدول ۱ تا ۴).

جدول ۱: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «مردانه/زنانه»، «روزانه/شبانه» در خانه (تکیه) رضا قلی خان

معنا	مردانه/زنانه	روزانه/شبانه
فضاهای خانه رضا قلی خان	ورودی	برای ورود به خانه، دو کلون متفاوت بر روی درب ورودی نصب می شده، خانم ها از کلون با صدای زیر و آقایان از کلون با صدای بم استفاده می کرده اند.
	اتاق	در مراسمات خانم ها در اتاق هایی جدا از آقایان قرار می-گرفتند. خانم ها اتاق هایی جدا از آقایان داشتند.
	نشیمین	نشیمین بیشتر محلی برای استراحت والدین به ویژه پدر خانواده است.
	حیاط	حیاط محلی برای گرد هم آمدن همسایه ها و محلی برای بازی کودکان و فعالیت های روزمره است.
	حمام	تفاوتی در استفاده مردان و زنان از این فضا دیده نمی شود.
	انبار	انبار مورد استفاده خانم ها بیشتر انبارهای مربوط به مواد غذایی (مطبخ) است.
		با توجه به نوع زندگی و ساعات فعالیت، میزان ورود و خروج در روز به مراتب بیشتر از شب است.
		در اتاق ها فعالیت هایی نظیر غذا خوردن و گفت و گو کردن مخصوص روز و استراحت کردن و نقل کردن خاطرات و خوابیدن مختص به شب است.
		این فضا با توجه نحوه زندگی در آن دوره بیشتر در عصر و شب برای فعالیت هایی مثل گفتگو کردن و نقل خاطرات مورد استفاده بوده است.
		این فضا با توجه به زمان بیداری و فعالیت در روز بیشتر مورد استفاده قرار گرفته و در شب محلی مناسب برای خوابیدن است.
		این فضا با توجه به امکان بهره گیری از گرما و نور، در روز به مراتب بیشتر از شب مورد استفاده است
		این فضا با توجه به زمان بیداری و کار و فعالیت مردان به مراتب در روز بیشتر مورد استفاده است.

(ماخذ، نگارندگان)

جدول ۲: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «رسمی/اصمیمی»، «عمومی/خصوصی» در خانه (تکیه) رضا قلی خان

معیار	غریبه/اشنا	فردی/جمعی
فضاهای خانه رضا قلی خان	ورودی	ورودی فضایی رسمی است.
	اتاق	به طور معمول افراد غریبه به اتاق راهی ندارند.
	نشیمین	برای پذیرایی از مهمان ها استفاده می شود.
	حیاط	حیاط فضایی برای فعالیت های روزمره عمومی اعضای خانواده و برگزاری مراسم ها و مناسبت ها است.
	حمام	قرارگیری در کنار اتاق و گوشه خانه به جهت رعایت اصل محرمت، افراد غریبه به آن راهی ندارند
	انبار	قرارگیری نزدیک درب ورودی برای سهولت، حمل وسایل مورد استفاده اعضای خانواده است.
		عمومی/خصوصی
		به عنوان عمومی ترین فضای خانه ارتباط خانه را با فضای بیرون برقرار می کند.
		به عنوان خصوصی ترین فضای خانه محسوب میشود.
		بیشتر فضایی عمومی محسوب میشود.
		در حیاط علاوه بر فعالیت های جمعی از جمله بازی بچه ها، برای برگزاری مراسمات، محل دیدار با همسایگان و غیره هم از این فضا استفاده می شده است
		عموما حمام به صورت انفرادی و خصوصی مورد استفاده بوده است.
		انبارها با توجه به ماهیت کارکردی آنها بیشتر به صورت فردی مورد استفاده قرار می گیرند و دارای حداقل کیفیت های فضایی هستن

(ماخذ، نگارندگان)

تحلیل تکیه (خانه) رضا قلی خان

بعد از تبدیل شدن خانه رضا قلی خان به تکیه نحوه ارتباط و معنای فضایی-اجتماعی نیز در آن تغییر کرد، که در جداول زیر توضیح داده شده است:

جدول ۳: بررسی معنای اجتماعی-فضایی «رسمی/اصمیمی»، «عمومی/خصوصی» در تکیه (خانه) رضا قلی خان

معیار	غریبه/اشنا	فردی/جمعی
فضاهای خانه	ورودی	ورودی فضا حالت رسمی به خود گرفته است
		به عنوان یکی از عمومی ترین فضای تکیه بشمار می رود.
		عمومی/خصوصی

رضا قلی خان	اتاق	اتاق به یک فضایی رسمی تبدیل شده است	به عنوان فضایی عمومی در اختیار استفاده عموم قرار می‌گیرد.
	نشیمن	برای پذیرایی از مهمانان تکیه بکار می‌رود.	بیشتر فضایی عمومی محسوب میشود.
	حیاط	حیاط دیگر فضایی برای مراوده با همسایگان نبوده و به عنوان فضایی رسمی شناخته شده است.	حیاط ب هفضایی عمومی برای برگزاری مراسمات تبدیل شده است.

(ماخذ، نگارندگان)

جدول ۴: بررسی معنای اجتماعی_فضایی «مردانه/زنانه»، «روزانه/شبانه» در خانه (تکیه) رضا قلی خان

معنا	مردانه/زنانه	روزانه/شبانه
فضاهای خانه رضا قلی خان	ورودی	برای ورود به تکیه، دو کلون متفاوت بر روی درب ورودی نصب می شده، خانم ها از کلون با صدای زیر و آقایان از کلون با صدای بم استفاده می کرده اند.
	اتاق	با توجه به نوع زندگی و ساعات فعالیت، میزان ورود و خروج در شب به مراتب بیشتر از روز است.
	نشیمن	در اتاق ها فعالیت هایی نظیر، گفتگو کردن مختص به روز و فعالیت هایی نظیر دور هم جمع شدن و گفتگو کردن و عزاداری ها، فعالیت هایی مختص به شب است.
	حیاط	این فضا با توجه نحوه زمان بندی زندگی در آن دوره بیشتر در عصر و شب برای فعالیت هایی مثل گفتگو کردن و نقل خاطرات و عزاداری ها مورد استفاده بوده است.
		این فضا با توجه تغییر ماهیت خانه به محلی برای انجام فعالیت ها و گرد هم آیی ها در روز و شب مورد استفاده قرار می گرفته است.

(ماخذ، نگارندگان)

تحلیل داده ها

دگرگونی ها در خانه ها در چهار عامل فعالیت ها، روابط اجتماعی، زمان و ویژگی های فضایی-کالبدی در خانه ها مورد بررسی قرار گرفته است و سپس با مقایسه این چهار عامل و جداول داده ها، دگرگونی های معنای اجتماعی- فضایی در خانه و تکیه به دست آمده است. فضاها در خانه به شیوه‌ای است که کاملا شرایط در آن طبق خواسته‌های افرادی که در آن جا زندگی می‌کنند به وجود آمده و الگوی رفتاری و اجتماعی در آن کاملا با الگوی فعالیت افراد در تکیه متفاوت است. در خانه‌ها صمیمیت خاصی وجود دارد و فضاها برای مورد استفاده حتی می‌تواند کاملا خصوصی یا نیمه خصوصی باشد اما در تکیه رفتار افراد با توجه به جو موجود در آن جا و افراد حاضر دیگر آن از نوع صمیمی خود خارج شده و به نوعی رفتاری رسمی را از خود نشان می‌دهند و فضاها دیگر آن فضاها خصوصی قیل نیستند و به فضاهایی عمومی و در دسترس عموم مردم قرار می‌گیرد.

تغییر الگوی فعالیت ها در نمونه موردی

-انتقال بعضی از فعالیت ها به بیرون خانه: در گذشته خانه، خانواده‌های گسترده را در خود جای می‌داد و گاهی سه نسل را در بر می‌گرفت. خانه هم محل زندگی و گاهی هم کار افراد بوده است، بدین معنا که خانه یک مرکز اقتصادی نیز بوده است و در خانه، کار بیرون توسط زن‌ها، دخترها و حتی مردها ادامه داشته است. در واقع کار با خانه همبستگی ویژه‌ای داشته و خانوار بزرگ به مثابه یک سازمان تجاری- تولیدی عمل می‌کرده است. با تغییر الگوی فعالیت خانه به تکیه این فعالیت‌ها نیز تغییر کرده و دیگرخانه آن محل زندگی و کار افراد نبوده و به محلی برای انجام مراسمات خاص تکیه تبدیل شده است و الگوی فعالیت خاص خود را به سرانجام میرسانند.

- فردگرایی در انجام فعالیت‌ها: بعد از تبدیل خانه به تکیه فعالیت‌هایی فردی به فعالیت‌های گروهی و دسته جمعی تبدیل شده است. مانند استفاده از ایوان که برای مراسمات خاص تکیه پذیرای جمع کثیری از عموم مردم است. حیاط دیگر محلی برای بازی کودکان نیست و به مکانی برای حضور و گردهم‌آیی بانوان برای شرکت در مراسمات خاص تکیه تبدیل شده است.

تغییرات کالبدی در نمونه موردی

- کاهش تعداد فضاها و ریز فضاها در تکیه
- تغییر در سازماندهی فضاها: ورودی همچنان به عنوان فضایی است که در سازماندهی تکیه نقش دارد.
- عمومی شدن فضاها

دگرگونی هایی در معنای فضایی-اجتماعی

- کاهش حریم خصوصی: در فضای تکیه دیگر نسبت به گذشته فضایی خصوصی خاصی وجود ندارد و فضاها بیشتر ماهیت عمومی به خود گرفته اند و در دسترس عوام قرار گرفته و طبق رسوم و مراسمات خاص تکیه به استفاده از فضاها می‌پردازند.

نتیجه‌گیری:

بررسی الگوهای رفتاری و فعالیت افراد در خانه و تکیه نشان می‌دهد که تحولی در معنای فضایی-اجتماعی روی داده است. نکته حائز اهمیت این است که تحول در مورد همه فعالیت‌ها و الگوی رفتاری افراد به طور یکسان اتفاق نیفتاده است. به طوری که در برخی فضا معنای فضایی-اجتماعی به کلی تغییر کرده است. در برخی از فضاها در امتداد معنای آن‌ها در خانه معنای جدیدتری در تکیه شکل گرفته است و در برخی دیگر همان معنای فضاها گذشته را می‌دهد. از یک سو با تغییر نقش اجتماعی خانه‌ها به تکایا، جایگاه این ابنیه، از فضایی فردی برای آرامش و یا مکانی جهت آسایش به فضایی با قواعد و آداب خاصی تبدیل گشت و از سوی دیگر تحول جایگاه معنایی تکیه‌ها، نقش نمادینی به این بناها داد و باعث شد فضای مذهبی چند عملکردی با کاربردهای عبادی، اقامتی و حتی

تفریحی در قالب کالبد‌های قدیمی خویش با معانی تازه در کنار هم قرار گیرند. در این میان «تکیه سادات اخوی» و «تکیه رضا قلی خان» نمونه‌ای مناسب از سیر تحول خانه به تکیه است.

پی نوشت:

منابع

۱. پیرنیا، محمد کریم، تالیف معماریان، غلامحسین، ۱۳۸۷، معماری ایرانی، انتشارات سروش دانش.
۲. د. ک. چینگ، طراحی داخلی، تهران، نشر خاک، ۱۳۸۲.
۳. زهدی، فرناز؛ ارمنان، مریم، ۱۳۹۶، بررسی ویژگی‌های فضای معماری بر ارتقا خلاقیت هنرمندان از دیدگاه نظریه پردازان.
۴. سلطان زاده، ح، «رشد شکل‌گیری مراکز مذهبی در ایران»، چاپ اول، تهران، انتشارات آگاه، ۱۳۶۲.
۵. سلطانی، مهرداد؛ منصوری، امیر؛ فرزین، احمد علی، ۱۳۹۱، معنا، الگو، و مطلوبیت در فضای معماری، پایان‌نامه دکتری.
۶. عینی فر، علیرضا، آفرینش نظریه‌های معماری، انتشارات دانشگاه تهران، تهران، ۱۳۹۰.
۷. فروتن، منوچهر؛ حسینی، علی؛ صالحی، سعید، تحول معنای اجتماعی فضایی در خانه‌های اراک، ۱۳۹۷.
۸. گروتز، زیبایی شناسی در عماری، تهران، نشر دولت‌مند، ۱۳۸۹.
۹. مدنی پور، علی، «طراحی فضای شهری»، چاپ دوم، تهران، سازمان فناوری اطلاعات و ارتباطات، ۱۳۸۷.
11. Abdelmonem, M.G. (2012). The Practice of Home in Old Cairo: Towards Socio-Spatial Models of Sustainable Living. *Traditional Dwellings and Settlements Review*, 23(2), 35-50.
12. Hossein, Shahadat (2005). The socio-spatial differentials of political behavior of the urban poor in Bangladesh, *Bangladesh e-journal of sociology*. Vol. 2. No. 2. 2005
13. Memarian, G.H. (1994). Familiar with Iranian Residential Architecture
14. (Extraterrestrial Typology). Tehran: University of Science and Technology.
15. Pirnia, M. (2009). *Persian Architecture*. Tehran: Soroush Danesh Publishing.
16. Rapoport, A. (1976). *The Mutual Interaction of People and Their Built Environment*.
17. *A Cross-Cultural Perspective*. Chicago, Illinois: Aldine Publishing Company.
18. Shaw, Mae (2007). Community development and the politics of community, *community development journal*. Vol. 43 No. 1 pp24-36
19. Sixsmith, J. (1986). The Meaning of Home: An Exploratory Study of Environmental Experience. *Journal of Environmental Psychology*, 6, 281-298.

پژوهشگاه علوم انسانی و مطالعات فرهنگی
پرتال جامع علوم انسانی